

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.4

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(27\).187](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(27).187)*П. Д. Гуйван**кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України, професор
Полтавського інституту бізнесу*

КОНЦЕПЦІЯ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОЧИНСТВА У СВІТЛІ РІШЕНЬ ЄСПЛ

Правова доктрина права на справедливий суд відтворена у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Згідно з її положеннями кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Право на суд є загальновизнаною нормою права *jus cogens*, яка іманентно пов'язана з міжнародним принципом верховенства права, а також є імперативною нормою, якій має відповідати національне законодавство держав [1, с. 42]. Справедливий судовий розгляд у системі прав людини та громадянина є центральним у всій конструкції правової держави [2].

Визначення права на справедливий судовий розгляд закріплене у міжнародних актах, що надає можливість обґрунтувати його юридичну природу та структурні елементи [3, с. 31]. У цьому контексті ключовими є положення Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права, прийнятого 16 грудня 1966 р. за резолюцією Генеральної Асамблеї ООН. У ньому уперше право на справедливий судовий розгляд не лише проголошувалося, а й потребувало відповідних дій для його забезпечення з боку держави. Згідно з приписом Пакту кожен має право під час визначення його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Згідно з ч. 2 ст. 2 вказаного Пакту кожна держава-учасниця зобов'язана вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визначених у документі.

У коментованому міжнародно-правовому документі закріплено окремі гарантії для забезпечення реалізації права на судовий захист. Так, серед них передбачено, зокрема, рівність усіх пе-

ред судами і трибуналами; обов'язок кожної держави-учасниці забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть якщо порушення було допущено особами, які діяли в офіційному статусі; обов'язок кожної держави-учасниці забезпечити застосування компетентними органами влади відповідних засобів правового захисту; право особи на виправлення судових помилок [4].

У частині першій ст. 55 Конституції України закріплюється право особи на вільний доступ до правосуддя та можливість реалізації її права на судовий захист. У практичному аспекті це означає, що максимально ефективного функціонування системи правосуддя в державі визначається реальними можливостями реалізації її громадянами права на справедливий суд. Дане право зумовлюється як інституційними аспектами побудови судової системи, так і особливостями здійснення окремих судових процедур [5, с. 4]. Право на справедливий судовий розгляд є одним з основних елементів механізму захисту прав і свобод людини. Поняття справедливості судового процесу є багатоманітним і комплексним. Вимога справедливості правосуддя визначається ступенем дотримання цілої системи гарантій, до числа яких належать механізми як матеріально-правового, так і процесуального характеру. Одними з головних є публічність розгляду справ та рівність осіб перед законом і судом.

Проблемам справедливої судової захисту прав особи присвятили свої праці такі науковці, як Т. Фулей, М. Погорецький, М. Козюбра, В. Шишкін, Н. Моул, І. Гриценко, В. Городовенко, П. Рабінович, Є. Трегубов, В. Денисов, Д. Супрун, С. Шевчук. Дані вчені здебільшого зосередилися на розробці конкретних механізмів справедливої правосуддя в частині організації об'єктивного та чесного процесу з метою досягнення належного правозастосовного вердикту. Проте у проведених дослідженнях практично відсутні спроби дослідити окремі істотні прояви справедливої судочин-

ства, які, зокрема, є елементами процесуальних аспектів розглядуваної правової категорії. Задля проведення необхідного дослідження в даній площині корисною мусить стати адаптація європейської прецедентної практики до національного судочинства з відповідним врахуванням його специфіки та особливостей. Метою статті є з'ясування механізмів застосування поняття «справедливий суд» та рішень ЄСПЛ в конкретних правовідносинах та напрацювання нових підходів у цій галузі. Для виконання поставленої мети в межах даного дослідження будуть розглянуті окремі істотні елементи права на справедливий суд, такі як рівність учасників провадження та його публічність.

Під час вирішення конкретної справи суди мусять намагатися досягти істини у правозастосовному вердикті. Згідно з визначальними засадами належного здійснення правосуддя судові рішення мають в достатній мірі надавати учасникам можливості аргументувати свою позицію, висвітлювати мотиви та підстави, на яких вона базується. Межі обов'язку однакового підходу до процесуального правового становища сторін можуть різнитися залежно від природи рішення та мають оцінюватися у контексті обставин кожної справи. Як вказує ЄСПЛ у справі «Бендерський проти України», Конвенція не гарантує захисту теоретичних та ілюзорних прав, а гарантує захист прав конкретних та ефективних. Право може вважатися ефективним, тільки якщо зауваження сторін насправді заслухані, тобто належним чином вивчені судом [6].

Одним з важливих складових елементів справедливого судочинства є вимога юридичної рівності, яка у найзагальнішому сенсі означає, що до однойменних суб'єктів не можуть застосовуватися будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги з огляду на певні їхні властивості [7, с. 24]. Юридичне розуміння цього передбачає рівність у правах, процедурах, стартових можливостях, правилах гри на відміну від економічної рівності, що вимагає рівності на фініші [8, с. 65]. Українське національне законодавство гарантує рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом. Вказаний принцип фактично впливає з конституційного положення ст. 24 Основного Закону щодо рівності громадян перед законом. Він, як то чітко визначає Конституційний Суд України, передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію процесуальних прав [9, п. 3.1].

Європейський суд з прав людини намагається надати зазначеним засадничим положенням конкретного наповнення, що забезпечує справедливий баланс інтересів сторін, надає можливість представити справу в таких умовах, які не ставлять учасника у істотно невігідне становище відносно другої сторони. Скажімо, у справі «Домбо

Бехер проти Нідерландів» [10, п. 30–31, 33] було визнано порушенням правила стосовно рівності озброєнь сторін те, що суд відмовився допитати як свідка колишнього керуючого директора, тоді як менеджер відділення банку, що був єдиною іншою особою, яка була присутня, коли було укладено усну угоду, давав відповідні свідчення. З огляду на це Суд зазначає, що згідно з загальним правилом рішення про допустимість доказів у справі приймає національний суд. Завданням Європейського суду є лише встановити, чи провадження здійснювалося у повному обсязі, чи включалися способи, яким докази були дозволені, чи були такі докази справедливими згідно зі змістом статті 6.1 Конвенції. Тому підкреслюється, що стосовно судових спорів за участю протилежних приватних інтересів поняття «рівність зброї» означає, що кожній стороні має бути надана розумна можливість представити свою справу (докази) за умов, які не роблять її становище істотно невігідним відносно опонента. Національним органам влади залишається забезпечити у кожному окремому випадку те, щоб вказані вимоги справедливого слухання виконувалися. Отже, в даному випадку сталося порушення конвенційної ст. 6 щодо справедливого судочинства.

Однак в окремих випадках незаслуховування національним судом усіх свідків під присягою не є порушенням процесуальної рівності учасників. Наприклад, у справі «Анкерл проти Швейцарії» [11, п. 37–38] Суд відзначив, що з огляду на обставини судового спору усі сторони в цивільному судочинстві та особи, тісно пов'язані з ними, не могли бути заслухані як свідки під присягою, а окремі свідчення були нечіткими та непереконливими. Водночас суд першої інстанції базував своє рішення на інших доказах. Завданням Суду є встановити, чи провадження в цілому було справедливим за змістом статті 6. З огляду на це Суд повторює, що вимога рівності зброї з метою досягнення справедливого балансу між сторонами стосується також судових спорів. Таким чином, неповага щодо слухання свідків сторін може бути такою, що порушує зазначений принцип. Однак у цій справі, хоча пані Анкерл не змогла дати свідчення під присягою, вона була заслухана Судом першої інстанції. Під час здійснення своїх повноважень вільно оцінювати докази суд мав право не вважати заяви пані Анкерл такими, що мають вирішальне значення стосовно укладення неписаної угоди, яку слід було укладати (оренда). Це охоплюється національним законом щодо поняття вжитих заходів до отримання доказів. Зрештою, суд опирався на інші докази, окрім лише тих заяв, що були зроблені учасниками. Таким чином, Суд не побачив, як виступ пані Анкерл у як доказ під присягою міг би вплинути на результат провадження. Отже, не було порушено статтю 6.1 Конвенції.

Процесуальні вимоги щодо рівності сторін під час розгляду справи досить часто межують та навіть перетинаються з іншими правилами, що забезпечують справедливість судочинства, такими як публічність розгляду, відкритість процесу, диспозитивність тощо. Так, не публічний, а закритий розгляд судового спору за відсутності обставин для цього вважається порушенням права особи на судовий розгляд її справи справедливим судом. Зокрема, до подібного висновку прийшов ЄСПЛ під час розгляду справи «Лучанінова проти України». За обставинами цієї справи суддя Тростянецького районного суду, у провадженні якого перебувала справа заявниці, завітав до медичного диспансеру та повідомив заявницю про те, що він збирається провести судові засідання у палаті, в якій вона перебувала зі своїм онуком. Усіх інших пацієнтів попросили звільнити приміщення. Заявниця заперечувала можливість проведення судового засідання у палаті диспансеру. Вона також вимагала відводу судді. Її заперечення та клопотання про відвід судді були відхилені. Вона відмовилася від участі у засіданні, але залишилася у палаті. Засідання проводилося у присутності адвоката, призначеного суддею захищати заявницю. Було також заслухано чотирьох свідків, які були працівниками підприємства. Іншим особам заходити до кімнати було заборонено. Заявниця скаржилася на порушення її прав: несправедливе провадження щодо неї у суді з огляду на порушення вимог відкритості судового розгляду; ненадання їй можливості та достатнього строку для підготовки свого захисту та неможливість забезпечення явки й допиту свідків зі своєї сторони, оскільки їй не було заздалегідь повідомлено про дату і час судового засідання; позбавлення заявниці права на консультацію юриста (захисника було призначено судом за відсутності вільної згоди заявниці на це); порушення судами апеляційної та касаційної інстанцій права заявниці на перегляд несправедливого, як на її думку, рішення суду першої інстанції.

За результатами розгляду Суд зазначив, що, хоча доступ громадськості до судового розгляду, про який ідеться, формально не був обмежений, обставини, за яких він відбувся, були очевидною перешкодою його публічності. По-перше, розгляд відбувся у диспансері з обмеженим доступом. По-друге, суд не дозволив іншим особам, окрім учасників провадження, залишитися в палаті, де відбувався розгляд, або входити до неї. По-третє, з матеріалів справи не вбачається існування загальнодоступної інформації про дату та місце засідання. Також були порушені і інші права заявниці на справедливий суд (право на ознайомлення з матеріалами справи, можливість обрати захисника тощо). У даній справі Суд зафіксував порушення судами України ст. 6 Конвенції [12, п. 10, 34, 56, 67].

Із загального правила про публічність судового розгляду, звісно, можуть бути винятки. Вони визначаються особливостями кожної справи і значною мірою мають враховувати основні права та інтереси людини як найвищу цінність. Тож, реалізуючи повноваження особи на індивідуальність та конфіденційність, демократичні стандарти надають право за бажанням сторін встановлювати закритість провадження. Подібне рішення може прийматися, коли публічна справа здатна призвести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці їхніх особистих даних про інтимні чи інші сторони приватного життя. У даній сфері національне законодавство сьогодні відтворює міжнародні правові підходи. Так, ст. 6 Конвенції зазначає, що судові рішення проголошуються публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені судом в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін (або тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя). Це рішення практично повною мірою імплементує позитивну міжнародну та закордонну практику, тому звернемось до нього.

Реалізуючи зазначену концепцію, Європейський суд з прав людини у своїй практичній діяльності визначає за необхідне виділити певні категорії справ, щодо яких можливе недопущення представників ЗМІ. Наприклад, у справі «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства» Суд постановив, що з огляду на вимоги безпеки та можливість поширення аморальних і шкідливих висловлювань в даній ситуації уряд-відповідач може не допускати публіку і пресу на дисциплінарне провадження у в'язниці з міркувань суспільного порядку і безпеки [13, п. 86–88]. Однак дана позиція має винятки, зумовлені категоріями справ чи особливостями учасників процесу. Випадки правової можливості встановлення закритої форми розгляду мають бути чітко вказані у законі.

З проведеного дослідження маємо зробити висновки. Важливим аспектом здійснення права на справедливий суд є необхідність дотримання процесуальної рівності учасників судового провадження. Це передбачає забезпечення змагальності у процесі, належного обґрунтування та мотивування своєї правової позиції та рішення у справі, ретельного дослідження доказів та законності методів їхнього отримання, реальної можливості представляти справу в умовах, що не ставлять одну сторону в суттєво менш сприятливе становище, ніж іншу. Відсутність відповідних юри-

дичних гарантій становить велику небезпеку для верховенства права. Отже, українській правовій системі слід застосовувати практику ЄСПЛ при захисті процесуальних прав, яка напрацьована з урахуванням демократичних засад. Як джерело національного права вона надає легальне тлумачення норм, які без практичного роз'яснення залишаються деклараціями.

Література

1. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, В.В. Баранкова та ін. Харків : Харків юридичний, 2008. 928 с.
2. Макбрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини. URL: <http://www.judges.org.ua/article/seminar21-1.htm>.
3. Коруч У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2015. 229 с.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
5. Гриценко І., Погорецький М. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2012. № 91. С. 4-8.
6. Рішення ЄСПЛ від 15 листопада 2007 року у справі «Бендерський проти України», заява № 22750/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_313.
7. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.
8. Лившиц Р.З. Современная теория права. Краткий очерк. Москва : Ин-т гос. и права РАН, 1992. 203 с.
9. Рішення Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12>.
10. Рішення ЄСПЛ від 27 жовтня 1993 року у справі «Домбо Бехер проти Нідерландів» (“Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands”), заява № 14448/88. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/b575c2/>.
11. Рішення ЄСПЛ від 23 жовтня 1996 року у справі «Анкерл проти Швейцарії» (“Ankerl v. Switzerland”), заява № 17748/91. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>.
12. Рішення ЄСПЛ від 9 червня 2011 року (остаточне від 9 вересня 2011 року) у справі «Лучанінова проти України», заява № 16347/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_788.
13. Рішення ЄСПЛ від 28 червня 1984 року у справі «Кемпбел і Фелл проти Сполученого Королівства» (“Campbell and Fell v. the United Kingdom”), заяви № 7819/77; 7878/77. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/09/kempbell-y-fell-protyv-soedynennogo-k/>.

Анотація

Гуйван П. Д. Концепція справедливого судочинства в світлі рішень ЄСПЛ. – Стаття.

Дана праця присвячена дослідженню правових питань справедливості судових рішень. Право на чесний суд є загально визнаною нормою права, яка пов'язана з міжнародним принципом верховенства права, а також є імперативною нормою, якій має відповідати національне законодавство. Визначення права на справедливий судовий розгляд закріплене у міжнародних

актах, зокрема у Пакті про громадянські і політичні права. У ньому не лише проголошується право на справедливий судовий розгляд, але і вказуються конкретні обов'язки держави щодо організації гарантій для забезпечення реалізації права на судовий захист. Зокрема, передбачається рівність усіх перед судами і трибуналами у можливості отримати процесуальні свободи при розгляді конкретної справи.

У роботі аналізується зміст юридичного поняття права на справедливий судовий розгляд як одного з основних елементів механізму захисту прав і свобод людини. Встановлено, що воно є багатоманітним і комплексним. Вимога справедливості правосуддя визначається ступенем дотримання цілої системи гарантій, до числа яких відносяться механізми як матеріально-правового, так і процесуального характеру. Одними з головних є публічність розгляду справ та рівність осіб перед законом і судом. Досліджено проблеми, пов'язані зі здійсненням правосуддя, коли судові рішення мають в достатній мірі надавати учасникам можливості аргументувати свою позицію, висвітлювати мотиви та підстави, на яких вона базується. При цьому враховується, що межі обов'язку однакового підходу до процесуального правового становища сторін можуть різнитися залежно від природи рішення та мають оцінюватися у контексті обставин кожної справи. На підставі вивчення конкретних справ ЄСПЛ з'ясовано сутність правового принципу, за яким розгляд справи має відбуватися в таких умовах, які не ставлять учасника у істотно не вигідне становище відносно другої сторони. У даному сенсі досліджено правову природу таких понять, як «рівність озброєння учасників процесу», «справедливий баланс між сторонами».

Беручи до уваги практику Європейського суду, автор проаналізував процесуальні питання щодо рівності сторін, які часто межують та навіть перетинаються з іншими правилами, що забезпечують справедливість судочинства, такими як публічність розгляду, відкритість процесу, диспозитивність тощо.

Ключові слова: справедливий суд, рівність сторін, публічність розгляду.

Summary

Guivan P. D. The concept of a fair trial in the light of ECtHR decisions. – Article.

This paper is devoted to the study of legal issues of the fairness of court decisions. The right to a fair trial is a generally recognized rule of law, which is linked to the international principle of the rule of law, and is also a peremptory norm to which national law must comply. The definition of the right to a fair trial has been enshrined in international instruments, in particular in the Covenant on Civil and Political Rights. It not only proclaims the right to a fair trial, but also specifies the specific obligations of the State with regard to the organization of safeguards to enforce the right to judicial protection. In particular, it envisages the equality of all before the courts and tribunals in the possibility of obtaining procedural freedoms when considering a particular case.

The content of the legal concept of the right to a fair trial as one of the basic elements of the mechanism of protection of human rights and freedoms is analyzed in the work. It was found to be multifaceted and complex. The requirement of justice of justice is determined by the degree of compliance with the whole system of guarantees, which include mechanisms of both substantive and procedural nature. One of the main issues is the publicity of the case and the equality of persons before the law and the court. Issues related to the administration of justice

have been explored where court decisions are sufficient to enable participants to argue their position, to clarify the reasons and grounds on which it is based. This takes into account that the boundaries of the obligation of an equal approach to the procedural legal position of the parties may differ depending on the nature of the decision and should be assessed in the light of the circumstances of each case. On the basis of the case study of the ECtHR, the essence of the legal principle has been established, according to which the case should be conducted in such conditions that do not put the party at a material disad-

vantage with respect to the other party. In this sense, the legal nature of such phenomena as the “equality of arms” of the participants in the process and the “fair balance” between the parties are investigated.

Taking into account the case-law of the European Court of Justice, the article examines procedural issues regarding the equality of parties, which often border and even intersect with other rules that ensure the fairness of justice, such as publicity, openness, dispositiveness, etc.

Key words: fair trial, equality of arms, publicity of the proceedings.